

Bogusz Wasik*

Zamki pokrzyżackie w województwie chełmińskim w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Post-Teutonic castles in Chełmno province in the times of Polish-Lithuanian Commonwealth

Słowa kluczowe: zamki, Prusy Królewskie, województwo chełmińskie, Krzyżacy, architektura

Key words: castles, Chełmno Voivodeship, Royal Prussia, Teutonic Order, architecture

Na temat zamków z terenu państwa krzyżackiego w Prusach, które od XIX wieku budzą żywe zainteresowanie naukowców, powstało wiele publikacji. Badacze skupiali się przy tym na ich średniowiecznym (krzyżackim) okresie funkcjonowania. Późniejsze ich dzieje i przebudowy traktowane były marginalnie, w pewnym sensie jako epilog ich egzystencji. Dawni badacze, jak Conrad Steinbrecht, wyrażali się wręcz z dezaprobatą i wyrzutem o późniejszych działaniach budowlanych¹. Skupienie się na okresie średniowiecza przez badaczy zamków pruskich jest jednak poniekąd zrozumiałe, gdyż wtedy powstały główne kubatury tych budowli, stanowiące cenne pomniki architektury gotyckiej. Zdawkowe traktowanie późniejszych ich losów jest jednak krzywdzące. Po drugim pokoju toruńskim stały się siedzibami elit koronnych. Nie oznaczało to (nie licząc wyjątków) ich upadku czy wegetacji. Wiele z tych budowli było rozbudowywanych i modernizowanych zgodnie z wymaganiami nowej epoki. Tym samym ich losy odzwierciedlały nowe realia i przemiany polityczne oraz społeczne zachodzące na ziemiach pruskich Korony.

Z przyłączonych do Korony Polskiej w 1466 roku ziem utworzono prowincję Prusy Królewskie (zwane od XVIII wieku Polskimi), w której skład, jako województwo wchodziła interesująca nas ziemia chełmińska. Prowincja ta wyróżniała się na tle innych ziem koronnych. Cechowała ją duża świadomość własnej tradycji i odrębności, za którą szła pewna autonomia (ograniczana z czasem) oraz strzeżone przez mieszkańców Prus Polskich przywileje i specyfika prawna². Istotny ze względu na interesujące

Teutonic castles from the territory of Prussia have been elaborated in numerous publications since 19th century and the researchers have concentrated mainly on mediaeval (Teutonic) period of their functioning. Their later history and transformations were treated marginally, rather as an epilogue of their existence. Former researchers, like Conrad Steinbrecht, expressed rather the researchers disapproval and reproach towards later building activities¹. On the other hand, the scholars' concentration only on mediaeval period is understandable, because that was the time of erecting the main Prussian castle structures, being precious monuments of gothic architecture. However, casual treatment of the castles' later history would be unfair. After the Second Treaty of Thorn, they became seats of the Crown elites but (with few exceptions only) it did not mean their ruin or mere vegetation. Many of those structures were expanded and modernized in accordance with the requirements of the new epoch. Thereby, their history depicted new reality and political and social changes taking place in Prussian Crown lands.

The lands incorporated into Polish Crown in 1466 created the province of The Royal Prussia (called Polish Prussia since 18th century), a part of which was also the Chełmno Land, a subject of discussion in this text, distinguishing in comparison to other Crown territories. The province was characterized by a high level of tradition consciousness and individuality, followed by a kind of autonomy (limited with time), privileges and legal specificity, defended by Polish Prussia inhabit-

* Instytut Archeologii UMK, Toruń

* *The Institute of Archaeology of NCU, Toruń*

Cytowanie / Citation: Wasik B. Post-Teutonic castles in Chełmno province in the times of Polish-Lithuanian Commonwealth. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;41:20-35

Otrzymano / Received: 2015-03-05 • **Zaakceptowano / Accepted:** 2015-04-25

nas zagadnienie jest fakt, że w Prusach, w których tak ważną rolę polityczną odgrywały wielkie miasta, nie było wielkich fortun magnackich, przez co lokalni dostojnicy nie mieli szans się mierzyć z kresowymi „królewietami”. Rody pruskie, takie jak Bażyńscy, Czemieszowie, Działyńscy, Konarscy, Konopacki, Kostkowie, Mortęscy, czy Wejherowie, opierały swoją pozycję społeczną na użytkowaniu dóbr królewskich, a nie posiadłościach rodowych. Dlatego też często ich siedzibami stawały się starościńskie zamki pokrzyżackie. Zresztą starostwa te otrzymywały czasem jako uposażenie ważne postaci z wyższych sfer, jak np. siostra króla Zygmunta III – Anna Wazówna. W takich warunkach nie wznoszono w Prusach Królewskich nowych zamków magnackich, a nowe pałace zaczęły powstawać praktycznie dopiero w XVIII wieku³.

Omówienie nowożytnych przekształceń zamków z terenu Prus Królewskich jest oczywiście niemożliwe na łamach artykułu, dlatego też naszkicuję jedynie zagadnienie w odniesieniu do wybranych zamków z obszaru województwa chełmińskiego. Zaznaczyć także należy, że użyte w tytule określenie „zamki pokrzyżackie” jest skrótem myślowym, gdyż wśród omawianych obiektów są warownie będące zarówno przed, jak i po drugim pokoju toruńskim siedzibami biskupów. Tak więc określenie to należy rozumieć w tym sensie, iż nasze rozważania dotyczyć będą zamków z terenu byłego państwa zakonnego.

Jedynie nieliczne zamki zostały kompletnie zniszczone i opuszczone w wyniku wojny trzynastoletniej (ryc. 1). Na ziemi chełmińskiej los ten spotkał warownię toruńską. Zburzyli ją sami mieszczanie, z jednej strony wyrażając w ten sposób swoją niechęć do krzyżaków, a z drugiej chcąc się zabezpieczyć przed osadzeniem w tym miejscu nowej, kontrolującej ich życie władzy⁴. Większość dawnych zamków krzyżackich przeszła w ręce królewskie i pozostała w nich do rozbiorów, stając się siedzibami starostów (Bratian, Brodnica, Golub⁵, Grudziądz, Kowalewo

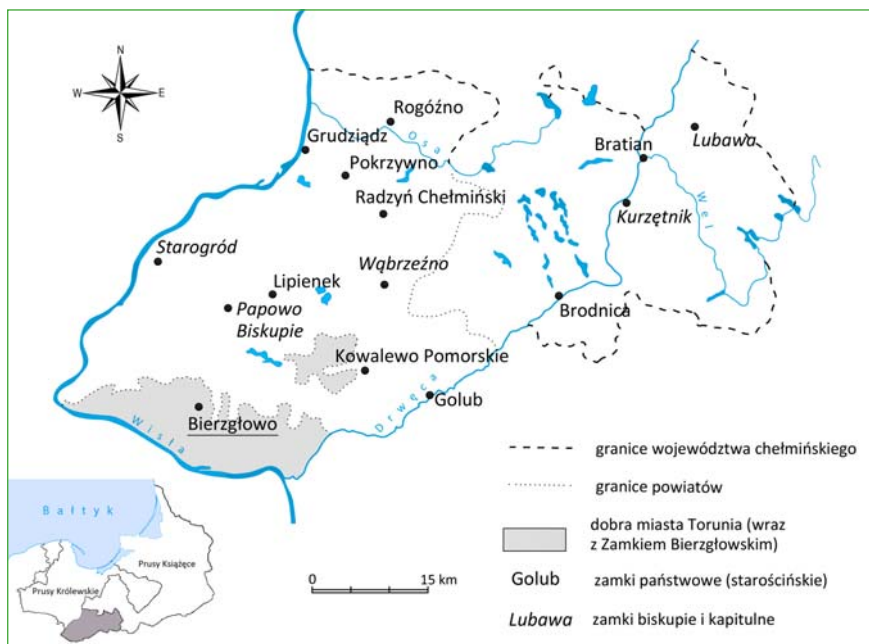
ants². What is significant is the fact, that Prussia with big towns and important political role was rather deprived of great magnate fortunes, which caused local dignitaries to have no chances for rivalry with boundary nobles' authorities. Prussian families like: the Bażyńskis, Czemas, Działyńskis, Konarskis, Konopackis, Kostkas, Mortęskis, or Wejhers based their social position on using royal properties and not family inherited possessions, therefore their seats were often starost post-Teutonic castles. These starost estates were sometimes donated to important personalities of magnates, like e.g. the sister of King Sigismund III – Anna Vasa. In these conditions, Royal Prussia was not enriched by new magnate castles and new palaces were practically erected as late as 18th century³.

Thorough analyses and description of modern transformations of Royal Prussia castles is of course impossible within the frames of an article, hence the problem will be sketched only in reference to selected structures from the area of Chełmno province. It should be remarked, however, that the term 'post-Teutonic' castles, used in the article title is mental leap, because the objects described here include also fortresses being both before and after the Second Peace of Thorn the seats of bishops. The definition should be understood as referring to the structures of the former Order state.

Only few fortresses were completely destroyed and abandoned as a result of the Thirteen Years' War (fig. 1). In the Chełmno Land that was the case of Toruń castle which was demolished by the burghers themselves, on the one hand, expressing their hostility towards the Teutonic knights, and on the other hand, wishing to protect themselves from a new authority, controlling their life, being placed there⁴. Majority of old Teutonic castles went into royal hands and remained royal property until the partition period, becoming starosts' seats (Bratian, Brodnica, Golub⁵, Grudziądz, Kowalewo Pomorskie,

Lipienek, Pokrzywno, Radzyń Chełmiński and Rogóźno). Estates of Chełmno bishops (Lubawa, Wąbrzeźno) and the Chapter (Kurzętnik) remained in their hands. What is more, at the turn of 15th century, the bishops expanded their properties taking over former Teutonic castles in Papowo Biskupie and Starogród⁶, while the castle in Bierzysłowo was taken over by Toruń town authority⁷.

Modernizing works in gothic castles were of a varied character – from replacing furniture and changing interiors, to rearrangements of old and adding new dwelling buildings. Generally two chief spheres of investment activities can be distinguished. In the first case – redecoration

Ryc. 1. Zamki na terenie województwa chełmińskiego w XVI–XVII wieku (rys. B. Wasik)
Fig. 1. Castles of Chełmno province in 16th–17th century (drawing by B. Wasik)

Pomorskie, Lipienek, Pokrzywno, Radzyń Chełmiński i Rogóźno). Siedziby biskupów chełmińskich (Lubawa, Wąbrzeźno) i kapituły (Kurzętnik) pozostały w ich rękach. Ponadto na przełomie XV i XVI wieku biskupi poszerzyli swój stan posiadania o byłe zamki krzyżackie w Papowie Biskupim i Starogrodzie⁶. Natomiast zamek w Bierzgotowie przeszedł w posiadanie Torunia⁷.

Prace modernizacyjne prowadzone na gotyckich zamkach mogły mieć różny charakter – od zmiany wyposażenia wewnątrz po przebudowę starych i budowę nowych budynków mieszkalnych. Zasadniczo można wydzielić dwie główne strefy działań inwestycyjnych. W pierwszym przypadku działania modernizacyjne skupiają się przede wszystkim na gmachu zamku wysokiego, a w drugim – na parczach i przedzamczach. Oczywiście nie należy tego ogólnego podziału traktować sztywno, gdyż często inwestycje obejmowały obie partie założeń zamkowych, choć różniły się wtedy zazwyczaj skalą. Pamiętać należy także, że równocześnie z pracami np. na zamku wysokim remontowano nieraz stare i wznoszono nowe budynki gospodarcze na przedzamczach⁸. Ich konstrukcja, wykonana często z nietrwałych materiałów, wymuszała wręcz co jakiś czas remonty. Z nowożytnych inwentarzy, ale i badań archeologicznych wynika także, że na wielu zamkach naprawiano będące w złym stanie technicznym odcinki murów obronnych (np. w Grudziądzu i Lipienku, czy Wąbrzeźnie⁹). Zagadnieniom tym nie poświęcimy jednak uwagi na stronach niniejszego artykułu. Czynnikiem decydującym o przypisaniu zamku do któregoś z dwóch powyższych obszarów inwestycyjnych będzie to, w którym z nich mieściła się główna część mieszkalna w czasach nowożytnych. Należy mieć przy tym świadomość, że jest to podział często trudny i nieco sztuczny.

Wśród zamków, w których przebudowano pokrzyżacki dom konwentu, przekształcając go zgodnie z aktualną modą na wygodną rezydencję nowych właścicieli, wymienić należy Lipienek. Z analizy szesnastowiecznego opisu wnioskować można, że przekształceniom uległy wnętrza czteroskrzydłowego zamku. Prace modernizacyjne dotyczyły przede wszystkim pierwszego piętra, mieszczącego liczne pomieszczenia mieszkalne i reprezentacyjne dostępne z obiegającego dziedzińca murewanego krużganka. Przyziemie zachowało natomiast dawny gospodarczy charakter. Mieściły się tam (w skrzydle zachodnim), pamiętające bez wątpienia czasy krzyżackie, kuchnia i piekarnia¹⁰. Przebudowując wnętrza pierwszego piętra (*piano nobile*) zatarto częściowo ich pierwotne cechy i funkcje. Szczególnie rzuca się w oczy likwidacja typowej dla zamków krzyżackich kaplicy. Można to tłumaczyć tym, że starostowie Stanisław (zm. 1555) i Jan Kostka (zm. 1581), którym należy przypisywać przebudowę zamku, byli także patronami kościoła w pobliskim Lisewie¹¹. Nowe wnętrza otrzymały renesansowy wystrój. Gotyckie sklepienia zastąpiono drewnianymi stropami, przy czym nie da się stwierdzić czy nastąpiło to w wyniku złego stanu tych pierwszych, czy jedynie z pobudek związanych z aktualną modą. Szczególnie interesująco przedstawia się opis wielkiej izby w skrzydle zachodnim, która miała pobielone ściany i drewniany, malowany strop kasetonowy ze zło-

treatments concentrated mainly on the high castle, in the other – on outer and inner wards. This division cannot be treated too restrictively, because the investment concerned frequently both parts of the fortress structure, although they differed then in their scales. It should also be remembered that simultaneously the works were conducted, e.g. in the high castle, renovating or repairing it, and new household buildings were erected in the court yard⁸. Their construction, frequently made of non-durable materials required repeated renovations. Modern inventories and archaeological explorations deliver evidence that in many castles repairs of sections of defensive walls, being in poor condition, were undertaken (e.g. in Grudziądz, Lipienko or Wąbrzeźno⁹). This problem is not of the article interest, though. The factor deciding of qualifying a particular castle to one of these two categories is the fact, in which investment area the central dwelling part was situated in modern times, being simultaneously aware of the fact that this division is often difficult and of a slightly artificial character.

Lipienek castle belongs to such examples, where former Teutonic convent house was redecorated and transformed according to obligatory fashion into a residence of new owners. 16th-century description informs us that four-winged castle was changed, particularly on its first floor with accommodation and representative space, accessible from the bricked gallery running around the yard, while the ground floor kept its old household character, rooming (in western wing) still remembering Teutonic times, the kitchen and the bakery¹⁰. While redecorating interiors of the first storey (*piano nobile*), their original features and functions were partly blurred, particularly clear lack of a chapel – typical for Teutonic castles, which can be explained by the fact that the starosts: Stanisław (died in 1555) and Jan Kostka (died in 1581), who were responsible for the castle redecoration, were also protectors of a church in nearby Lisewo¹¹. New interiors were in Renaissance style, where Gothic vaults were replaced with wooden ceilings and it is impossible to state if that was the result of the first poor condition, or only the question of current fashion. The description of a great chamber in the western wing with whitewashed walls and painted wooden coffered ceiling, with gilded balls, is particularly interesting. Rich interior design was completed with painted tile stoves¹². Features of a new style were also observed on the façade of a high castle which, following modern fashion, was plastered¹³. All these elements give a picture of a comfortable and fashionable starost residence of the half of 16th century.

Apart from the description of the high castle, the inspectors also characterized a brick building standing in North-Western corner of the ward in Lipienko castle. It was a two-storey structure, with cellars under a part of it, equipped with Renaissance, green glazed tile stoves. Unfortunately, the description itself does not deliver any information, if the building was erected in 16th century or it was original Gothic structure¹⁴.

Another example, the castle in Golub is also a Teutonic convent house, rebuilt in new style and preserved

conymi gałkami. Bogaty wystrój pomieszczeń dopełniały malowane piece kaflowe¹². Nadanie cech nowego stylu nie dotyczyło jedynie wnętrza, ale także elewacji zamku wysokiego, które zgodnie z nowożytną modą otynkowano¹³. Z powyższej krótkiej charakterystyki wyłania się więc obraz wygodnej i odpowiadającej cechom nowego stylu rezydencji starościńskiej z połowy XVI wieku.

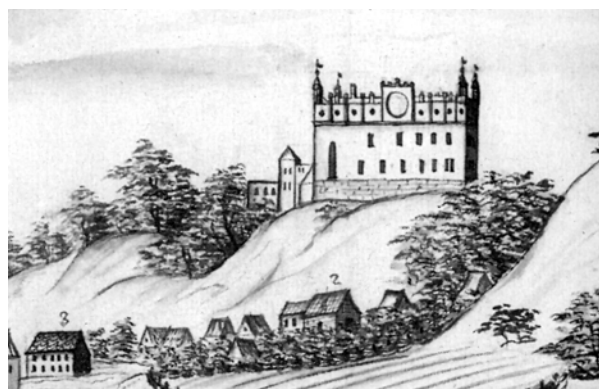
Poza opisem zamku wysokiego wspomnieć jeszcze należy o scharakteryzowanej przez lustratorów murowanej kamienicy stojącej w północno-zachodnim narożniku przedzamcza w Lipienku. Był to budynek częściowo podpiwniczony, dwukondygnacyjny i wyposażony w renesansowe, szklione na zielono piece kaflowe. Z samego opisu nie da się jednak wywnioskować, czy był to budynek wzniesiony w XVI wieku, czy może jeszcze gotycki¹⁴.

Kolejnym przebudowanym w nowym stylu byłym krzyżackim domem konwentu jest, zachowany do naszych czasów, w przeciwieństwie do lipienieckiego, zamek w Golubiu. Pierwsze prace remontowe zostały wykonane w XVI wieku przez biskupa chełmińskiego Jana Konopackiego i starostę Stanisława Kostkę. Wiązały się one przede wszystkim z przebudową wnętrza. Zastąpiono wówczas sklepienie refektarza drewnianym stropem, a w cylindrycznej baszcie na międzymurzu wykonano renesansowe malowidła ściennie. Kolejne prace, ukończone przed 1623 rokiem, zwiane były z objęciem starostwa przez Annę Wazównę. We wnętrzach, podobnie jak w Lipienku, przebudowano przede wszystkim pomieszczenia *piano nobile*, na które prowadziła nowa renesansowa klatka schodowa w typie tunelowym¹⁵. Przemurowano przy tym otwory okienne nadając im nowożytną, prostokątną formę. Zmieniono wówczas także wygląd zewnętrzny zamku – na narożniki nastawiono, zastępując gotyckie, nowe wieżyczki przykryte kopułami, a elewacje zwieńczono renesansowymi atykami (ryc. 2–3). Fasady zamku otynkowano i przyozdobiono dekoracją sgraffitową, w tym figuralną. Przebudowie w nowym stylu uległ ponadto przystawiony do zachodniej elewacji zamku gotycki budynek południowy¹⁶ (zapewne dawny dom komtura), zmieniając układ okien i dostawiając okrągłą wieżyczkę schodową¹⁷.

Nie można też wykluczyć, że w Golubiu, podobnie jak w Lipienku, mimo iż główne przekształcenia objęły zamek wysoki, stanowiący część rezydencjonalną zamku, pewne prace prowadzono także na przedzamczu. Na planie Erika Dahlberga z 1655 roku, w południowo-wschodnim narożniku przedzamcza widnieje dość duży prostokątny budynek z ryzalitem na osi od strony dziedzińca. Obrys tej budowli wykracza od wschodu poza linię średniowiecznych murów obwodowych. Z tej strony budynek zdaje się posiadać zresztą pewnego rodzaju aneks. Budowla ta dostrzegalna jest także na panoramie Jerzego F. Steinera (ryc. 2). Badania archeologiczne nie objęły niestety miejsca, w którym stał ten gmach¹⁸. Z inwentarza sporządzonego w 1664 roku wynika, że m.in. mieszkował tam niegdyś podstarość¹⁹. Złożony rzut budynku, a także jego forma na rycinie Steinera, pozwalają wątpić w to, że była to budowla gotycka. Z drugiej strony regularny układ przedzamcza

till our times, unlike the Lipienko object. First redecorating works were performed in 16th century by Chełmian bishop Jan Konopacki and starost Stanisław Kostka and they were concentrated mainly on changes inside. The refectory vault was replaced by wooden ceiling, and cylindrical wall tower was equipped with Renaissance wall paintings inside. Next works, completed before 1623, were connected with Anna Vasa taking the starost office. Inside the structure, similarly to Lipienko, all rooms of *piano nobile* connected with the rest of the castle by new Renaissance staircase of a tunnel type, were rearranged¹⁵. Window openings were also changed, getting modern rectangular form. The castle exterior was also changed – the corners got new turrets covered with domes replacing old Gothic ones, and the façade was crowned with Renaissance attics (fig. 2–3). Façades were plastered and decorated in sgraffito technique, with figurative images. The Gothic southern building, added to southern castle body¹⁶ (probably former comtur lodging) was also transformed according to new fashion, by changing the windows composition and attaching a round stairs tower¹⁷.

Golub complex, like Lipienko, was subjected to transformations not only in the residential part, but probably in the ward, as well. The plan made by Erik Dahlberg in 1655 presents rather a big, rectangular building with avant-corps on the axis from the yard side, in south-eastern ward corner. In the east the outline of this structure goes beyond the line of the surrounding mediaeval walls. The building seems to have an extension from that side. The construction is also reported on the panorama of Jerzy F. Steiner (fig. 2). Archaeological exploration did not encompass the area where the building had been situated¹⁸. The inventory from 1664 informed that a vice-starost used to live there¹⁹. Complex building projection and its form in Steiner's illustration does not depict it as a Gothic construction. On the other hand, regular ward composition in this part suggests that in Teutonic times any building could

Ryc. 2. Zamek w Golubiu na rycinie J.F. Steinera z 1. połowy XVIII wieku – widok od wschodu (za: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), pod red. M. Biskupa, Toruń 1998)

Fig. 2. The castle in Golub in the illustration of J.F. Steiner from 1st half of 18th century – the view from the East (after: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), ed. M. Biskup, Toruń 1998)

Ryc. 3. Zamek w Golubiu – widok od wschodu (fot. B. Wasik)

Fig. 3. The castle in Golub – the view from the east (photo by B. Wasik)

w tym miejscu przekonuje, że w czasach krzyżackich jakiś budynek prawdopodobnie stał. Może to więc być przebudowany w nowożytności budynek gotycki o nieznaną pierwotną funkcję. Spekulacje te rozwiązać mogłyby jedynie badania archeologiczne.

Przedstawivszy powyższe dwa zamki starościńskie nie można pominąć siedzib biskupów chełmińskich w Starogrodzie i Lubawie. Z tego pierwszego w terenie, nie licząc wyraźnych śladów fos, nic niemal się nie zachowało. Na podstawie szkicowego planu sporządzonego przez inżyniera Giesego w latach 20. XIX wieku i opublikowanego przez Conrada Steinbrechta²⁰ wiadomo, iż zamek wysoki wniesiony był na rzucie pięcioboku. Na podstawie ograniczonego stanu badań trudno się pokusić nawet przy bogatym zbiorze opisów inwentaryzacyjnych z XVII–XVIII wieku o szczegółową rekonstrukcję rozplanowania zamku. Niemniej na ich podstawie stwierdzić można, iż była to budowla niejednorodna, przebudowana w czasach nowożytnych na wygodną rezydencję. Na podstawie wzmianek wizytatorów można ustalić, że prace modernizacyjne i budowlane na zamku prowadzono podczas sprawowania godności biskupiej przez Jana Kuczborskiego, Jakuba Zadzika, Jana Lipskiego i Kaspra Działyńskiego, a więc między 1614 a 1646 rokiem, a następnie z inicjatywy biskupa Kazimierza Jana z Bnina Opalińskiego (1681–1693), który wyremontował zamek po zniszczeniach potopu szwedzkiego. W pierwszej połowie XVII wieku przekształcono go w aktualnym stylu i zbudowano liczne nowe pomieszczenia. Wymienić tu można m.in. izbę stołową z ceglana posadzką (zapewne ceglana płytki posadzkowe) i pomalowanymi ścianami. Okna były szklone i zaopatrzone (przynajmniej w niektórych wnętrzach) w okiennice. Bardzo prawdopodobne, że otwory okienne przemurowano, dostosowując je do wygód nowożytnych. Zdaje się to potwierdzać fakt, iż wizytatorzy podkreślili, że w kaplicy były gotyckie „krzyżackie” okna, czego nie zaznaczali w innych wnętrzach. W niektórych pomieszczeniach były drewniane stropy

have been standing there. Therefore, it might be a rebuilt Gothic structure with undefined original function. These speculations could be solved only by the means of archaeological excavations.

Having presented two above starost castles, we should turn our attention to seats of Chełmian bishops in Starogród and Lubawa. The first has remained only in clear traces of a moat; the rest has not been preserved. Basing on a sketch made by an engineer Giese in the 1820s and published by Conrad Steinbrecht²⁰, it is known that the high castle was erected on a pentagon plan. Due to limitations in the research state, it is difficult, even having rich collection of inventory descriptions from 17th–18th century, to try to prepare detailed castle plan reconstruction. We can only suppose that it was non-homogenous construction, redecorated in modern times, changed into a comfortable residence. From the inspectors' notes, we learn that building and modernizing works were performed when bishops' offices were held by Jan Kuczborski, Jakub Zadzik, Jan Lipski and Kasper Działyński, i.e. between 1614 and 1646, and next on the initiative of Bishop Kazimierz Jan of Bnin Opaliński (1681–1693), who renovated the castle after the Swedish deluge destructions. In the 1st half of 17th c it was transformed into a modern residence and new rooms were added, like: a dining room with brick floor (probably brick floor tiles) and painted walls. Windows had glass panes and shutters (at least in some rooms) and it is possible that the openings were adjusted to modern requirements. It can be confirmed by the fact, that the inspectors emphasized the existence of Gothic 'Teutonic' windows in the chapel, which they did not report in other interiors. Some rooms had wooden ceilings and floors. The furnishing was completed by green tile stoves. The building works also concerned adding a new gallery at the chapel. These notes do not inform us, apart from the changes in some of the window forms, if the external look also changed.²¹.

i podłogi. Wyposażenie uzupełniały zielone piece kaflowe. Prace budowlane objęły także budowę nowego krużganka przy kaplicy. Z opisów nie wynika natomiast, czy zmienił się, poza przekształceniami przynajmniej niektórych otworów okiennych, wygląd zewnętrzny zamku²¹.

Prace wykonane na zamku starogrodzkim za biskupa Opalińskiego w końcu XVII wieku nie ograniczały się jedynie do zwykłego odnowienia będącego w złym stanie technicznym budynku, ale dodano także nowe elementy. Odnowiono wówczas ponownie krużganek z muru pruskiego i wzniesiono w tej samej technice wieżę. Wieńczyła ją kopuła z blachy, którą obiegał ganek. Na wieży znajdował się zegar i wisiał dzwon. Z kolejności opisu inwentaryzacyjnego wynika, że wieża ta była najpewniej powiązana z krużgankiem. Biskup podkreślił swoje inwestycje umieszczając własny herb na bramie zamkowej i na opisanej wieży²². Na podstawie inwentarzy trudno precyzyjnie określić, na ile zmieniły się podczas tej odbudowy wnętrza zamku, ale zapewne z nią łączyć można wymieniony w opisie z 1759 roku pokój marmurowy²³.

Obok opisanego zamku wysokiego, pełniącego funkcję rezydencji biskupów, stał ponadto na parzancie dwu-trzykondygnacyjny dom starosty. Był to budynek o genezie średniowiecznej²⁴, który został zapewne w czasach nowożytnych przebudowany²⁵.

Główną siedzibą biskupów chełmińskich był zamek w Lubawie. Inwentarze z XVII–XVIII wieku dostarczają bardzo interesujących informacji na temat wyglądu i wyposażenia tego zamku. Była to budowla czterokrzydłowa, wzniesiona na wzór krzyżackich kasztelowych domów konwentów. Pierwsze prace mające na celu przekształcić średniowieczny zamek w wygodną rezydencję podjęto już za czasów biskupów Jana Konopackiego (1509–1530) i Jana Dantyszka (1530–1537). Przebudowano wówczas niektóre wnętrza i powiększono w nich okna. W jednym z pomieszczeń wymieniony jest m.in. kamienny kominek z herbem. Pewne prace prowadzono być może także na przełomie XVI i XVII wieku. W inwentarzu z 1614 roku opisana jest m.in. sklepiona polichromowana sala, na której ścianach widniały herby Korony i króla Zygmunta III Wazy, oraz jego poprzednika. Ponadto we wnętrzu tym byli „po stronach krolowie wszyscy Polscy wymalowani aż do dzisiejszego” (tj. Zygmunta III)²⁶. Większy zakres miały jednak prace rozpoczęte przez biskupa Jana Zadzikę (1624–1636) i zakończone za Jana Lipskiego (1635–1638). Przekształcenia objęły przede wszystkim wnętrza zamku, które, jak wynika z inwentarzy, urządzone bardzo bogato. Obszerne opisy pozwalają nieco wyobrazić sobie wspinały charakter wczesnobarokowej rezydencji biskupów chełmińskich. Wykonano wówczas dodatkowe podziały wnętrz w skrzydle północnym. Zdaje się, że prace objęły przede wszystkim *piano nobile*. Zakładano kamienne portale, kominki, ozdobne piece kaflowe i marmurowe posadzki. Wśród bogato wyposażonych wnętrz zwrócić można uwagę na izbę stołową, w której wisiały portrety biskupów wykonane na płótnie (Konopackiego, Gębickiego, Tylickiego, Kucborskiego i Działyńskiego)²⁷.

Wśród zmian w wyglądzie zewnętrznym zamku wymienić należy przekształcenie niektórych okien na

Works on Starogród castle during the office of bishop Opaliński at the end of 17th century did not limit to common repairs of the building in poor condition, but new elements were added, as well. The gallery of timber framing construction was redecorated and a tower in the same technique was erected. It was topped with a tin dome, had a clock and a bell and was surrounded by a gallery. The sequence of inventory description gives evidence that the tower was originally joined with a porch. The bishop marked his investment, placing his coat-of-arms on the castle gate and that tower²². Basing on inventory information, it is difficult to evaluate the interior changes, but the marble chamber listed in the description from 1759 can be related with the renovation works²³.

Apart from the high castle – bishop’s residence, described above, there was also two – or three-storey building – a starost lodging with mediaeval origin²⁴, rebuilt probably in modern period²⁵.

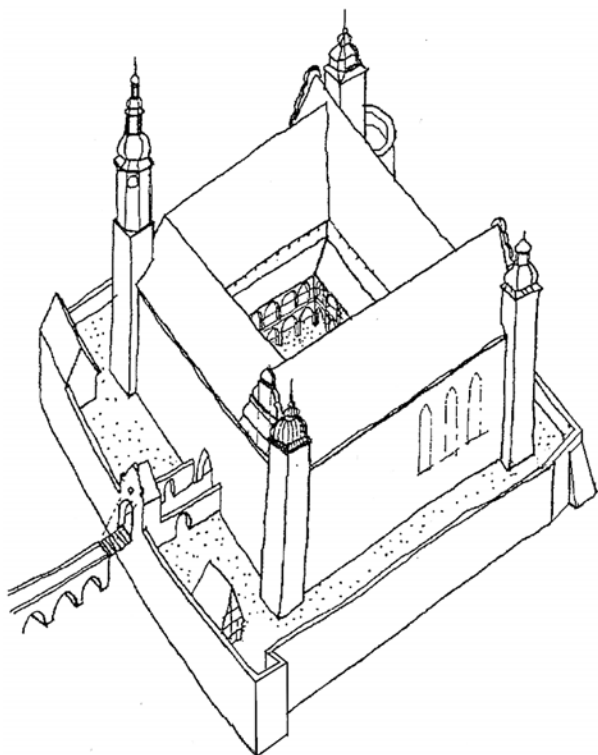
The castle in Lubawa was regarded as the main Chełmian bishops’ seat. Inventories from 17th – 18th c deliver very interesting information concerning exterior and its equipment. That was four-winged structure, erected basing on Teutonic convent houses. First renovation works in order to transform that mediaeval fortress into a comfortable residence were taken up in the times of bishops: Jan Konopacki (1509–1530) and Jan Dantyszek (1530–1537). Some interiors were changed and windows enlarged. The notes mention a stone fireplace with a coat-of-arms in one of the rooms. Some works may have also been conducted in the turn of 16th century. The inventories from 1614 describe, e.g. a polychrome vaulted hall with walls possessing coat-of-arms of the Crown and king Sigismund III Vasa and his predecessors. Moreover, the interior had ‘at sides – all Polish kings up to the present one’ (i.e. Sigismund III)²⁶. More intense and complicated were the works started by Bishop Jan Zadzik (1624–1636) and completed by Jan Lipski (1635–1638). Transformations concerned mainly the castle interiors, which, as it results from the inventory descriptions, were arranged very rich. Detailed reports let us imagine fabulous character of early Baroque Chełmno bishops’ residence. That was the time of additional divisions made within the northern wing, probably first of all the area of *piano nobile*. Stone portals, fireplaces, decorative tile stoves and marble floors were installed. Among richly furnished interiors, the dining room is distinguished with the canvas portraits of bishops (Konopacki, Gębicki, Tylicki, Kucborski and Działyński)²⁷.

Exterior got new look, changing some of the windows into modern forms and significant elevation of north-western tower (fig. 4). Its upper part got octagonal form and was topped with a high Baroque cupola. Its height was supposed to reach 60 m. Its elevation may have started in 16th century and in the beginning of 17th century it was already equipped with a clock²⁸. The tower is well depicted in the painting from the half of 17th century, kept in the church in Lipy. The picture also delivers information that top parts of the castle were redecorated in Renaissance style.

nowożytnie, ale przede wszystkim znaczne podwyższenie wieży północno-zachodniej (ryc. 4). Górna jej część otrzymała formę ośmioboczną i została przykryta wysokim barokowym hełmem. Wysokość tej wysmukłej wieży miała osiągać 60 m. Jej nadbudowę rozpoczęto być może w XVI wieku, a na początku XVII wieku zaopatrzona była już w zegar²⁸. Wieżę tę dobrze widać na obrazie z połowy XVII wieku znajdującym się w kościele w Lipach. Z przedstawienia tego wynika także, iż przebudowie w zapewne renesansowym stylu uległy szczyty zamku.

Inny charakter od powyżej zaprezentowanych miały przekształcenia zamków w Grudziądzu i Brodnicy. W przeciwieństwie do wcześniej opisanych, na tych zamkach główne inwestycje w okresie nowożytnych skupione były na parchach i przedzamczach.

Liczne nowożytnie inwentarze i przedstawienia ikonograficzne umożliwiają dość szczegółową rekonstrukcję rozplanowania i wyglądu zamku starościńskiego w Grudziądzu w XVI–XVIII wieku²⁹ (ryc. 5–6). Jeszcze w 2. połowie XVI wieku powstała po południowo-

Ryc. 4. Rekonstrukcja wyglądu zamku wysokiego w Lubawie w 1. połowie XVII wieku (wg: A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandoski, op. cit.)

Fig. 4. Reconstruction of the high castle in Lubawa in 1st half of 17th century (after: A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandoski, op. cit.)

-wschodniej stronie zamku wysokiego, między murem parchamu a Bramą Fijowską renesansowa kamienica. Składała się z dwóch skrzydeł na planie litery „L”, dostawionych do średniowiecznego muru obronnego. W opisie z 1603 roku podano, że była to „kamienica z gruntu murowana”, otoczona z trzech stron gankiem o toczonych balasach³⁰. Znajdował się on najpewniej od południa. Jak wynika z panoramy Samuela Pufendorfa z 1656 roku zabudowa ta przykryta była dachami dwuspadowymi. Sąsiadująca od wschodu z opisaną ka-

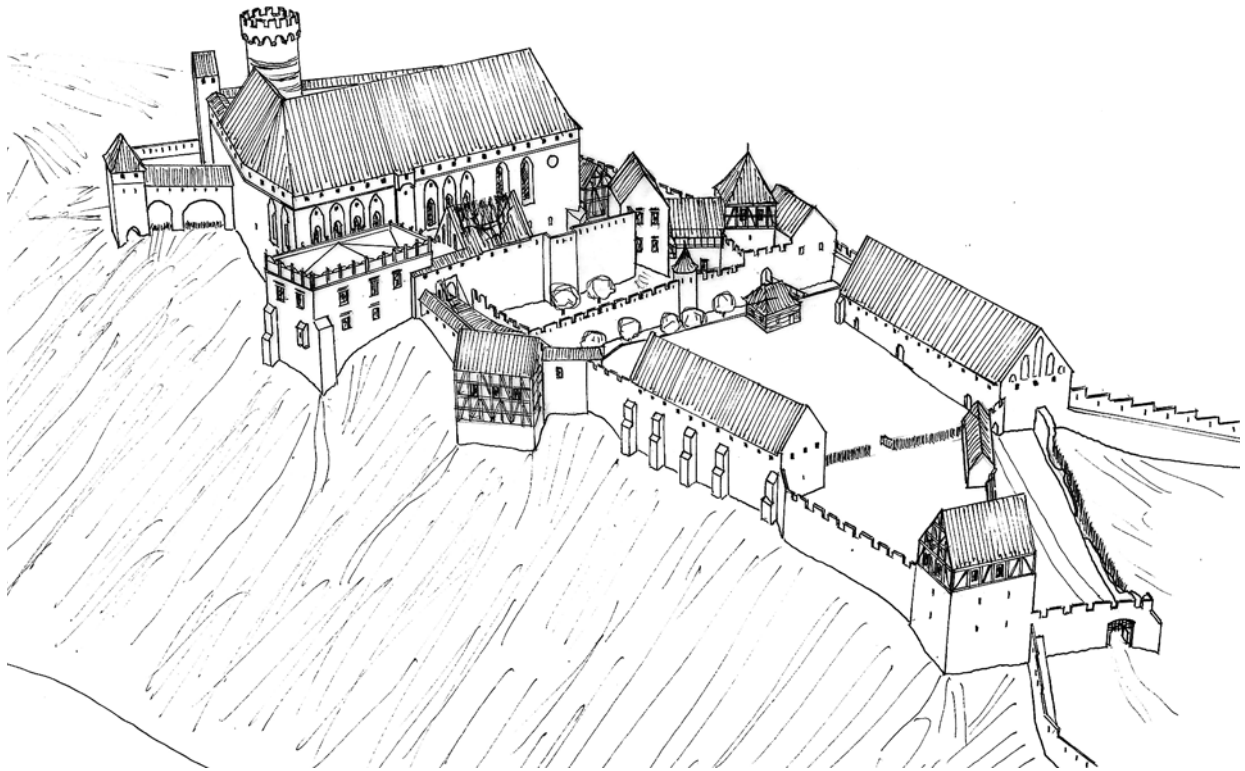
Changes in two castles – Grudziądz and Brodnica – were of a different character and contrary to the ones discussed above, the investment concentrated chiefly on outer and inner wards.

Numerous modern inventories and iconographical images enable a rather detailed reconstruction of plans and look of the starost castle in Grudziądz in 16th–18th century²⁹ (fig. 5–6). In 2nd half of 16th century, a Renaissance habitable building was erected at south-eastern side of the high castle, between the external ward and the Fijowska Gate. It consisted of two wings on ‘L’ letter plan, addend to mediaeval defensive wall. The description from 1603 informs that it was a ‘house bricked from the bottom’ surrounded from three sides with a gallery made of thrown banisters³⁰. It may have been situated from the South. As the panorama by Samuel Pufendorf from 1656 demonstrates, the construction was topped with pitched roofs. The neighboring Brama Fijowska, standing from its East was in 1603 defined as ‘a tower on old walls combined with brick’, what suggests that its upper part was added or repaired using timber framing technique. Moreover, a small horse stable was situated on the gate eastern side. The visitation documents from 1624 inform that the starost covered the construction with a new roof, which explains why the panorama from 1656, mentioned before, shows the Fijowska Gate deprived of a tower character and its height is equal to the house³¹.

The building added from outside to western wall of the gate neck, leading from the ward to the high castle, may have been erected in similar period. That ‘small tower’ was built in the turn of 16th century, at the times of voivode Ludwik Mortęski and it was a combined construction – bricked and timber framing³².

Another important investment was performed at the end of 16th c – when the office was held by starost Jan Zborowski. A Gothic comtur house, standing at the south-western side of the high castle, was transformed into comfortable starost lodgings. The building was partly dismantled and built anew on old walls, keeping its three-sector division. At that time it was a two-storey structure, partly cellared. The first floor and the gallery were reached by the stairs, and from the second floor there was another gallery leading to the Coat-of-Arms Hall, situated in the castle’s southern wing. All the windows had shutters³³. As it appears from iconography (a water color painting by A. Booth from 1629 and a drawing of J.F. Steiner from 1st half of 18th century) the building was roofed flat – probably a butterfly roof was hidden behind the Renaissance attic.

The last habitable building in the outer ward of Grudziądz castle worth attention is a construction in timber framing technique, situated at the eastern high castle side, built probably as the ones mentioned earlier before 1603, when it was described for the first time³⁴. It is also recorded in the panorama from 1656 and the plans from 1657 and 1750. Relics of its foundations were excavated and documented during archaeological explorations in seasons between 2008 and 2009³⁵.

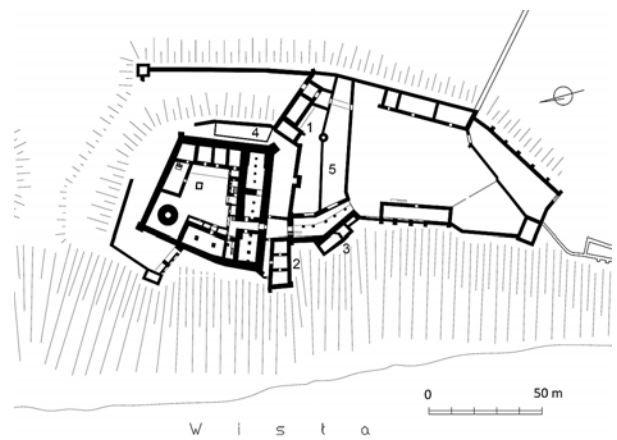
Ryc. 5. Grudziądz – rekonstrukcja wyglądu zamku na przełomie XVI–XVII wieku – widok od południa (rys. B. Wasik, w oparciu o nowożytny opisy i ikonografię)

Fig. 5. Grudziądz – reconstruction of the castle in the turn of 16th century – the view from the South (drawing by B. Wasik, basing on modern descriptions and iconography)

mienicą Brama Fijowska została w 1603 roku określona jako „wieża na starych murach wiązaną robotą w cegłę”, z czego wynika, iż górną jej część nadbudowano lub zreperowano w technice muru pruskiego. Po wschodniej stronie bramy znajdowała się ponadto mała stajnia. W lustracji z 1624 roku zaznaczono, że starosta nakrył tę zabudowę nowym dachem, co tłumaczy, dlaczego na wspomnianej panoramie z 1656 roku budynek Bramy Fijowskiej nie ma już charakteru wieżowego i jest równej wysokości z kamienicą³¹.

Zapewne w przybliżonym czasie, co opisaną kamienicę, wzniesiono także budynek dostawiony od zewnątrz do zachodniego muru szyi wjazdowej prowadzącej z przedzamcza na zamek wysoki. „Alkierzyk” ten zbudowano na przełomie XVI–XVII wieku za czasów wojewody Ludwika Mortęskiego. Była to budowla po części murowana, a po części szkieletowa³².

Inna ważna inwestycja na zamku nastąpiła w końcu XVI wieku – za czasów starosty Jana Zborowskiego. Dokonano wówczas gruntownej przebudowy gotyckiego domu komtura, stojącego po południowo-zachodniej stronie zamku wysokiego, na wygodny dom starosty. Kamienica została częściowo rozebrana i wzniesiona ponownie na starych murach z zachowaniem trójdzielnego podziału. Był to wówczas budynek dwukondygnacyjny i przynajmniej częściowo podpiwniczony. Na piętro i ganek wchodziło się po schodach, a z drugiej kondygnacji domu prowadził ganek do Sali Herbowej mieszczącej się w południowym skrzydle zamku. Wszystkie okna zaopatrzone były w okiennice³³. Jak wynika z ikonogra-

Ryc. 6. Grudziądz – rekonstrukcja rzutu zamku w połowie XVII wieku: 1 – kamienica przy Bramie Fijowskiej, dom starostów, 3 – „alkierzyk”, 4 – budynek fachwerkowa, 5 – sad w fosie (rys. B. Wasik, w oparciu o wyniki badań archeologicznych, nowożytny opisy i ikonografię)

Fig. 6. Grudziądz – reconstruction of the castle projection in half of 17th century: 1 – the house at Brama Fijowska (the Fijowska Gate), starosts house, 3 – ‘a small tower’, 4 – timber framing house, 5 – an orchard in the moat (drawing by B. Wasik, basing on archaeological exploration results, modern descriptions and iconography)

Investments within the area of the high castle in Grudziądz were of a secondary importance, contrary to the works described above. Earlier, i.e. around the mid-16th century, one-storey household eastern wing was increased by one extra floor, which had a number of dwelling chambers, connected by a new section of the cloister³⁶. Innova-

fii (m.in. z akwareli A. Bootha z 1629 roku i rysunku J.F. Steinera z 1. połowy XVIII wieku), kamienica ta zwieńczona była płasko – najpewniej posiadała więc ukryty za renesansową attyką dach pograżony.

Ostatnim budynkiem mieszkalnym na parchamie zamku w Grudziądzu, który należy wymienić, był wzniesiony po wschodniej stronie zamku wysokiego dom z muru pruskiego. Zbudowano go w podobnym okresie jak powyższe – przed 1603 rokiem, kiedy został po raz pierwszy opisany³⁴. Widnieje on ponadto na panoramie z 1656 roku oraz na planach z lat 1657 i 1750. Relikt jego fundamentu odkryto i zdokumentowano podczas badań archeologicznych prowadzonych w latach 2008–2009³⁵.

Działania inwestycyjne w obrębie zamku wysokiego w Grudziądzu miały, w przeciwieństwie do opisanych wyżej, znaczenie drugorzędne. Wcześniej, bo około połowy XVI wieku podwyższono o jedną kondygnację parterowe dotąd, gospodarcze skrzydło wschodnie. Nowa kondygnacja mieściła szereg pomieszczeń mieszkalnych, a komunikację zapewniał dostawiony doń nowy odcinek krużganka³⁶. Inwestycje w starych skrzydłach ograniczały się przede wszystkim do doraźnych napraw i dodania w części wewnątrz wyposażenia w postaci pieców kaflowych³⁷.

Podobny charakter do przekształceń przeprowadzonych w Grudziądzu miała modernizacja zamku w Brodnicy. Przez 120 lat (od 1485 roku) starostwo dzierżone było przez przedstawicieli rodu Działyńskich. Lustracja zamku z lat 60. XVI wieku umożliwia rekonstrukcję wyglądu zamku po odbudowie przeprowadzonej po pożarze z 1550 roku. Inwestycji tej dokonał starosta Rafał Działyński³⁸. W oparciu o średniowieczną zabudowę wzniesiono wówczas nowe gmachy rezydencjonalne na parchamie i przedzamczu. Dalszych informacji dostarczają źródła ikonograficzne³⁹ i inwentarz z 1664 roku.

W Brodnicy, podobnie jak w Grudziądzu, na dom starosty został zaadaptowany i rozbudowany w połowie XVI wieku średniowieczny dom krzyżackiego komtura⁴⁰. W efekcie był to w zasadzie zespół dwukondygnacyjnych budynków wypełniających całą szerokość parchamu po zachodniej stronie szyi bramnej i wzdłuż północno-zachodniego skrzydła zamku wysokiego. Stary dom komtura został przebudowany w wygodny dom starosty z malowanymi ścianami i piecami kaflowymi. Z opisu z połowy XVI wieku wynika, że wieńczyły go dwa szczyty – od zachodu i wschodu (jeszcze gotyckie?)⁴¹. Na widoku Jerzego F. Steinera z XVIII wieku dach tego budynku ma jednak inną formę – cała zabudowa parchamu jest jednorodna i zwieńczona renesansową attyką. Nie jest więc wykluczone, że po połowie XVI wieku dokonano pewnych przekształceń tej zabudowy. Drugi wchodzący w jej skład budynek sąsiadował z domem starosty, zajmując parcham północno-zachodni. Mieścił kilka pomieszczeń mieszkalnych i łazienkę z marmurową wanną⁴² (ryc. 7–8).

W tym samym czasie (połowa XVI wieku) powstał także drugi gmach rezydencjonalny na przedzamczu,

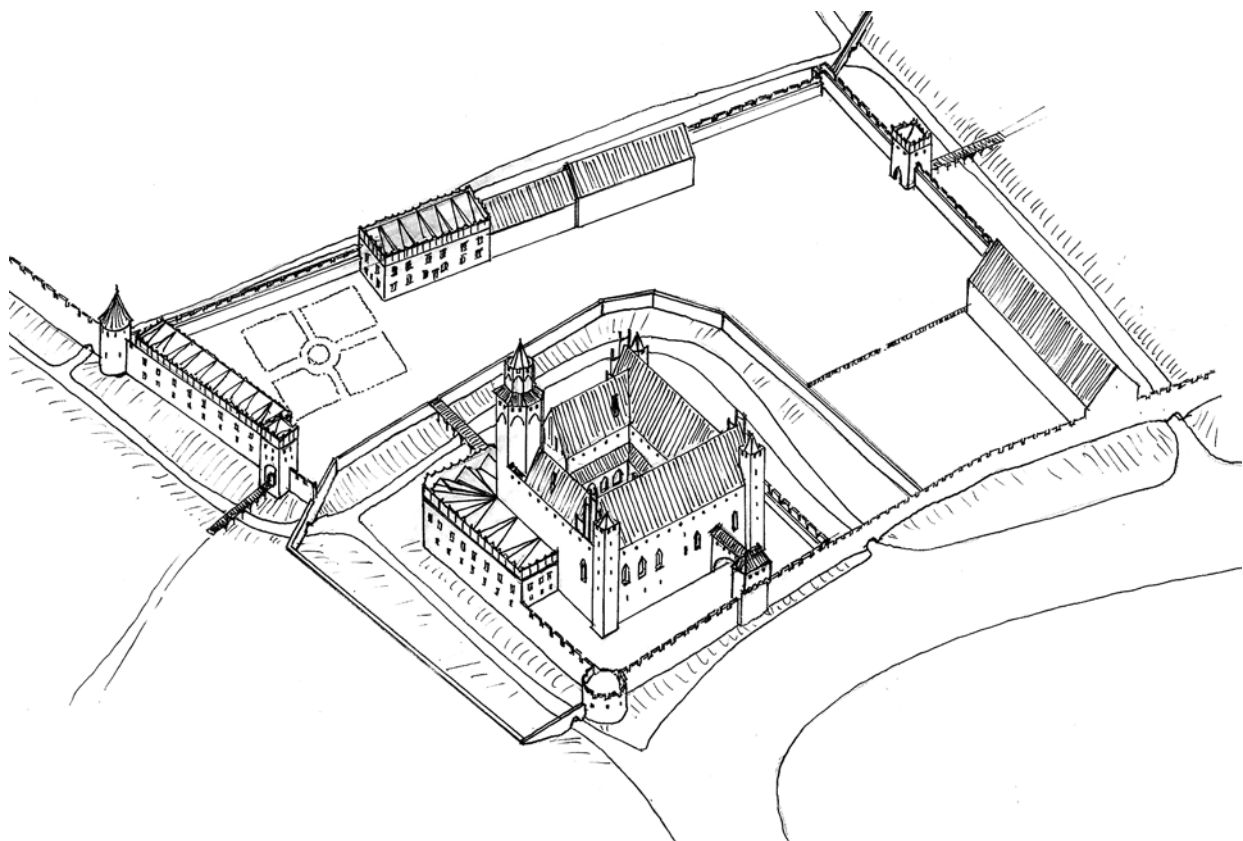
tions in old wings were limited only to current repairs and equipping the interiors with tile stoves³⁷.

Modernization of the castle in Brodnica was of a similar character. For over 120 years, (from 1485) the starost office was held by representatives of the Działyński Family. The castle visitation from the 1560s enabled the object's reconstruction after the renovation made after the fire in 1550. The investment was ordered by starost Rafał Działyński³⁸. Basing on mediaeval structure, new residences were erected in inner and outer wards. Further information is obtained from iconographical sources³⁹ and the inventory from 1664.

In Brodnica, like in Grudziądz, the starost residence was made of modernized and expanded mediaeval Teutonic comtur's house in the mid-16th century⁴⁰, as a result of which a complex of two-storey buildings occupying all the width of the ward at western gate neck side and along north-western castle wing, was created. Old comtur's quarter was changed into a comfortable starost's residence, with painted walls and tile stoves. The description from the mid-16th century informs us that it was covered with two tops – from the West and East (still Gothic?)⁴¹. The landscape by Jerzy F. Steiner from 18th century presents another form of that building roof – all the ward building is homogenous and topped with Renaissance attic. It is possible that some changes in arrangement were made after 16th century. Another building, adjoining starost's house was situated in north-western ward. It consisted of several rooms and a bathroom with a marble bath⁴² (fig. 7–8).

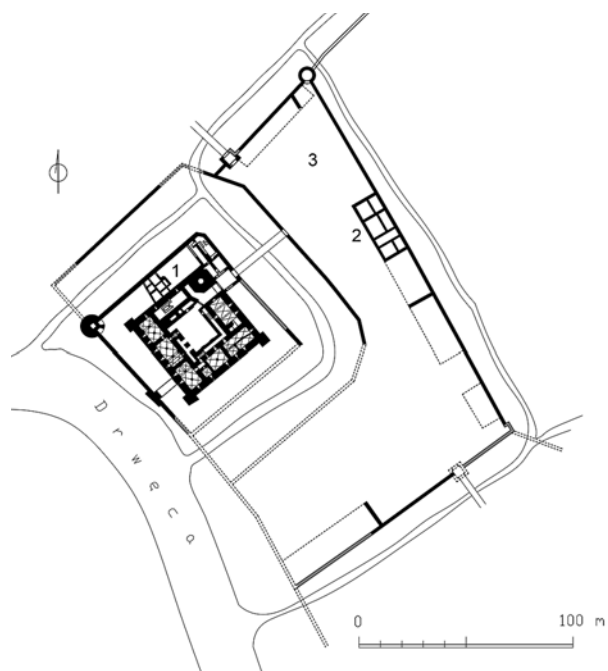
More or less the same time (half of 16th c) was the period of erecting another residence in the ward, called at present – the palace of Anna Vasa. It was built using mediaeval walls of a structure standing at north-eastern ward curtain. That was a two-storey building where every floor had five rooms (central vestibule and on each of its side – one small room and one big chamber). Interiors had floors of brick square tiles (in northern chamber on the first floor they were glazed yellow), wooden ceilings and windows had panes of French glass. The construction was topped with Renaissance attic, hiding a butterfly roof⁴³. The palace was expanded in 17th century. First, at the times of Anna Vasa holding a starost office (1604–1625), it was lengthened north, adding one room on each floor. The palace was equipped then with a kitchen on the ground floor of that new part⁴⁴. Next redecoration was associated with the person of Marie Casimire (1678–1698). The building was significantly expanded south, replacing former household structures. The gable of mediaeval outbuilding was used as the new gable. After expanding treatment, the construction achieved its present size (fig. 9). The new part roomed a number of dwelling rooms and half landing staircase in its southern sector⁴⁵. During other repair works, the attic and the trough roof may have been replaced with a hip roof seen in the panorama by J.F. Steiner from 1st half of 18th century.

Apart from innovations, the following starosts also cared for good condition of Gothic high castle, installing

Ryc. 7. Brodnica – rekonstrukcja zamku w 1. połowie XVII wieku – widok od zachodu (rys. B. Wasik, w oparciu o nowożytny opisy i ikonografię)
 Fig. 7. Brodnica – reconstruction of the castle in 1st half of 17th century – the view from the West (drawing by B. Wasik, basing on modern descriptions and iconography)

zwany obecnie pałacem Anny Wazówny. Wzniesiono go wykorzystując mury średniowiecznego budynku stojącego przy północno-wschodniej kurtynie przedzamcza. Był to dwukondygnacyjny pałac z podziałem każdego piętra na pięć wnętrz (centralną sień, po której bokach znajdowało się po jednej izbie i po jednej komnacie). Wnętrza miały posadzki z ceglanych kwadratowych płytek (w północnej komnacie na piętrze szklawionych na żółto) i drewniane stropy, a okna wypełnione były szkłem francuskim. Budynek wieńczyła renesansowa attyka, za którą krył się pogrążony dach⁴³. W XVII wieku pałac ten był rozbudowywany. Najpierw za czasów objęcia starostwa przez Annę Wazówną (1604–1625) przedłużono go w kierunku północnym, dodając na każdej kondygnacji po jednym pomieszczeniu. Pałac otrzymał wówczas zaplecze gospodarcze w postaci kuchni na parterze nowej części⁴⁴. Dalszą znaczną rozbudowę wiąże się z osobą Marii Kazimiery (1678–1698). Przedłużono wówczas budynek znacznie w kierunku południowym, zastępując starszą zabudowę gospodarczą. Jako nową ścianę szczytową wykorzystano szczyt średniowiecznego budynku gospodarczego. Po rozbudowie pałac osiągnął obecny rozmiar (ryc. 9). Nową jego część mieściła szereg pomieszczeń mieszkalnych oraz dwubiegową klatkę schodową w części południowej⁴⁵. Ponadto najpewniej podczas którejś z siedemnastowiecznych przebudów zastąpiono wieńczącą pałac attykę i dach pogrążony dachem czterospadowym, który jest widoczny na panoramie J.F. Steinera z 1. połowy XVIII wieku.

Ryc. 8. Brodnica – rekonstrukcja rzutu zamku w 1. połowie XVII wieku: 1 – zespół zabudowy na parchamie (dom starosty), 2 – tzw. Pałac Anny Wazówny, 3 – prawdopodobna lokalizacja ogrodu (rys. B. Wasik, w oparciu o inwentaryzację PKZ, opisy oraz ikonografię z XVI–XVIII w.)

Fig. 8. Brodnica – reconstruction of the castle projection in 1st half of 17th century: 1 – building complex in outer ward (starost house), 2 – the palace of Anna Vasa, 3 – presumable garden location (drawing by B. Wasik, basing on inventory list of PKZ (Heritage Objects Restoration Office), descriptions and iconography from 16th–18th century)

Poza inwestycją w nowe budynki rezydencjonalne starostowie dbali także o dobry stan gotyckiego zamku wysokiego, montując tam m.in. piece kaflowe⁴⁶, jak i pozostałej zabudowy przedzamcza. Na podstawie analizy widoku Jerzego F. Steinera wnioskować można, że poza opisanymi budynkami, attyką zwieńczono także wieżę bramną prowadzącą na przedzamcze z północy i zapewne też sąsiadujący z nią od wschodu budynek o genezie średniowiecznej.

Do powyższej grupy zamków zaliczyć należy także zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie. Jednak warownia ta straciła w tym czasie znaczenie na rzecz innych siedzib biskupów, a zwłaszcza Lubawy, która była ich główną rezydencją. Dlatego też inwestycje na zamku wąbrzeskim miały znacznie skromniejszy charakter. Na międzymurzu wschodnim, po obu stronach szyi bramnej prowadzącej do zamku wysokiego wzniesiono tam na przełomie XVI i XVII wieku dwa piętrowe i kryte dachówką budynki mieszkalne (ryc. 10). Wykonano je w technice faszynowej (mur pruski), a relikty północnego z nich odkryto podczas badań archeologicznych w 2010 roku⁴⁷ (ryc. 11). Z analizy opisów i odkrytych pozostałości wynika, że przystawiono je do zewnętrznego muru obronnego, pozostawiając przejście od strony zamku wysokiego. Budynek południowy był przynajmniej częściowo podpiwniczony i mieścił na dwóch kondygnacjach sień oraz trzy izby. Jego wyposażenie stanowiły m.in. piece kaflowe, a ściany były malowane. Z kolei w budynku północnym, wzniesionym przez biskupa Macieja Konopackiego (1611–1613), mieściła się sień, dwie izby, komnata i izba kuchmistrza. W inwentarzach odnotowano tam piece kaflowe, a w oknach m.in. szklenie z herbami⁴⁸.

Aby dopełnić obrazu omawianych nowożytnych zamków-rezydencji, należy poświęcić jeszcze nieco miejsca ogrodom i sadom. Geometryczne, użytkowo-ozdobne ogrody w stylu włoskim stały się nieodzownym elementem rezydencji w XVI–XVII wieku⁴⁹. Również możni pruscy lokalizowali je przy swoich zamkach. Krótkie informacje na ich temat zawierają lustracje i inwentarze z epoki. W Lubawie wymieniają położony przy zamku biskupim ogród włoski otoczony parkanem i sad. Dostępny był m.in. przez most przerzucony nad sadzawkami, powstałymi w oparciu o fosę zamkową⁵⁰. Biskupi założyli także sad przy zamku w Starogrodzie, choć jego dokładniejszej lokalizacji nie da się określić na podstawie lakonicznej wzmianki w inwentarzu⁵¹. Łatwiejsze jest określenie położenia ogrodu na zamku w Wąbrzeźnie, gdyż, jak wynika z inwentarzy, znajdował się on na przedzamczu, nad fosą poprzedzającą zamek wysoki⁵². Ogrody i sady zakładano także przy rezydencjach starościńskich. W Brodnicy w połowie XVI wieku wymieniony jest ogród w sąsiedztwie pałacu na przedzamczu⁵³. Na podstawie planu z 1628 roku można przypuszczać, że mieścił się on w północnej części przedzamcza. Na południowym zboczu góry zamkowej w Golubiu ogród założyła natomiast Anna Wazówna. Obok innych roślin zasadziła tam ponoć także tytoń⁵⁴. Tymczasem na zamku grudziądzkim, jak wynika ze

e.g. tile stoves there and in other rooms⁴⁶. Analyzing the landscape painted by Jerzy F. Steiner, we can conclude that except the buildings described already, the attic was also added to the gate tower leading to the ward from the north and probably to the mediaeval building neighboring from the east.

The castle group discussed above also includes the castle of Chełmno bishops, situated in Wąbrzeźno, although it lost its significance at that time, giving way to other objects, particularly Lubawa castle as the bishop's central residence. Therefore, all modernization there had very modest character. Eastern area between the walls, on both sides of the gate leading to the high castle – two one-storey residential buildings, covered with roof tiles, were erected at the turn of 16th century (fig. 10). They were made in timber framing technique and the relics of the northern construction were excavated during archaeological exploration in the season 2010⁴⁷ (fig. 11). The analyses of descriptions and excavated relics show that they were added to external defensive wall, leaving the passage from the high castle side. Southern building was cellared at least under half of its surface and its two floors roomed the vestibule and three chambers. Its furnishings consisted of, among others, tile stoves and the walls were painted. Northern building, in turn, erected by Bishop Maciej Konopacki (1611–1613), consisted of a vestibule, two rooms, a chamber and the cook's room. The inventories provide information on tile stoves and glass with coat-of-arms in the windows⁴⁸.

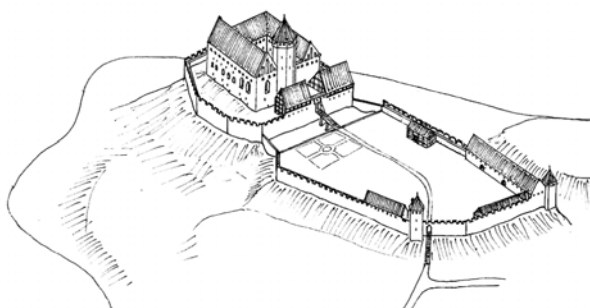
To complete the picture of modern castle-residences, we must also pay some attention to gardens and orchards. Geometrical usable-decorative gardens in Italian style became indispensable residence elements in 16th–17th century⁴⁹. Prussian nobles arranged them also at their palaces. Short descriptions are available in visitation documents and inventories from the epoch. In Lubawa, e.g. we learn about an Italian garden, surrounded by a park and an orchard, situated at the bishop's castle, which were accessible thanks to a bridge over the ponds made basing on the castle moat⁵⁰. Bishops of the castle in Starogród were also the owners of an orchard, although its exact localization is impossible to state on the basis of short information in the inventory⁵¹. In case of Wąbrzeźno complex, determining the location of a garden is easier because the inventories inform about its existence in the ward, over the moat, situated in front of the high castle⁵². Gardens and orchards were also planted nearby starosts residences. In Brodnica, e.g. in the mid-16th century, documents inform about a garden in the ward, next to the palace⁵³, and basing on the plan from 1628, we can suppose that was the northern part of the ward. Anna Vasa in turn arranged her garden on the southern slope of the castle hill, where apart from many herbs, she is said to have planted tobacco⁵⁴; while in Grudziądz castle complex the orchard occupied the moat and lower 'parcham' between the yard and the high castle, which is confirmed by reports from 1603⁵⁵.

The descriptions concerning the area of Chełmińsk province, in Royal Prussia, create a very interesting

Ryc. 9. Brodnica – tzw. Pałac Anny Wazówny (fot. B. Wasik)

Fig. 9. Brodnica – so called – Anna Vasa's palace (photo by B. Wasik)

Ryc. 10. Wąbrzeźno – rekonstrukcja wyglądu zamku na przełomie XVI–XVII wieku (rys. B. Wasik, w oparciu o wyniki badań archeologicznych i inwentarze z XVII wieku)

Fig. 10. Wąbrzeźno – the castle outlook from 16th–17th century reconstruction (drawing by B. Wasik, basing on archaeological exploration results and inventories from 17th century)

wzmianki z 1603 roku, sad zajmował fosę i dolny parczam między przedzamczem a zamkiem wysokim⁵⁵.

Z przedstawionych powyżej przykładowych opisów zamków z terenu województwa chełmińskiego wyłania się bardzo interesujący obraz przekształceń pokrzyżackich gotyckich zamków z terenu Prus Królewskich na wygodne i dostosowane do nowożytnych gustów rezydencje. W wyniku przebudów w duchu renesansu i wczesnego baroku siedziby pruskich starostów i biskupów nie ustępowały siedzibom z innych ziem Rzeczypospolitej. Miały one przede wszystkim walor rezydencjonalny i prestiżowy, gdyż ich anachroniczne średniowieczne fortyfikacje w sytuacji realnego zagrożenia nie mogły już pełnić funkcji obronnych. Mimo występujących w inwentarzach licznych wzmianek o naprawach murów obronnych zajmowały one dalszą pozycję w priorytetach inwestycyjnych. W niektórych przypadkach zaniedbane odcinki z czasem ulegały destrukcji, jak np. zewnętrzne mury opasujące od północy zamek w Grudziądzu, które w ciągu XVI–XVII wieku całkiem się rozsypały⁵⁶ (ryc. 6). Zwrócić tu jeszcze można uwagę na pewien interesujący szczegół. Na podstawie powyższej analizy zauważalne jest, iż chętnie wybierano styl renesansu włoskiego. Nie udało się jednak zaobserwować stosowania charakterystycznego stylu maniery-

Ryc. 11. Wąbrzeźno – odkryte podczas badań archeologicznych w 2010 roku fundamenty północnego domu szkieletowego na parczamie (fot. B. Wasik)

Fig. 11. Wąbrzeźno – foundations of northern frame structure located in the ward, excavated during archaeological works in 2010 (photo by B. Wasik)

Ryc. 12. Kafel piecowy z zamku biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie (fot. W. Ochotny)

Fig. 12. Stove tile from Chełmian bishops' castle in Wąbrzeźno (photo by W. Ochotny)

picture of post-Teutonic Gothic castles which were transformed into comfortable and modern residences, following current fashion. After redecoration in accordance with Renaissance and early Baroque styles, the seats of Prussian starosts and bishops equaled analogous examples from other lands of the Republic. They became the centers of representative and prestigious character, because mediaeval anachronistic fortresses facing real danger no longer served defensive purposes, and despite numerous notes appearing in inventories concerning defensive walls repairs, they were far behind on lists of priority investments. In several cases, the neglected wall

zmu niderlandzkiego, który był szczególnie popularny i typowy w architekturze miast Prus Królewskich na przełomie XVI i XVII wieku⁵⁷. Być może nie był to przypadek, a celowy wybór królewskich starostów, którzy wybierając styl charakterystyczny dla kręgu dworskiego, podkreślali tym samym swój związek z Koroną.

W okresie potopu szwedzkiego wiele zamków zostało poważnie uszkodzonych, ale większość z nich odbudowano (przynajmniej częściowo). Jedynie niektóre zamki nie podniosły się wówczas z gruzów. Taki los spotkał m.in. zamki w Lipienku⁵⁸ i Wąbrzeźnie⁵⁹. Jednak mimo zniszczenia zamków wysokich nie zostały one całkiem opuszczone, a przedzamcza były nadal mniej lub bardziej wykorzystywane gospodarczo. W Lipienku folwark wraz z nowym dworem funkcjonował tam do 1. połowy XX wieku. Pozostałe w zasadzie pełniły funkcję siedzib starostów i biskupów do końca XVIII wieku, choć stan techniczny większości z nich stale się pogarszał. Jaskrawo widać to na przykładzie zamku w Grudziądzu, gdzie w ciągu 2. ćwierci XVIII wieku destrukcji uległo niemal całe skrzydło wschodnie zamku wysokiego oraz renesansowa kamienica wraz z Bramą Fijowską⁶⁰. Coraz mniejsze zainteresowanie starymi, już niemodnymi zamkami w XVIII wieku łączyło się z pojawieniem się w ówczesnych Prusach Polskich w pełni nowożytnych pałaców. Jako przykłady tych nowych siedzib możnowładczych wymienić można pałace w Gzinie (z przełomu lat 30. i 40. XVIII wieku) czy Ostromecku (z połowy XVIII wieku)⁶¹. Niemniej prawdziwy kres egzystencji zamków z omawianego terenu przyniosły rozbiory. Nowe władze nie były zainteresowane remontem starych zamków na siedziby swoich urzędów, a biskupów nie było stać na utrzymanie wielkich, będących w złym stanie rezydencji. W efekcie zostały wówczas zburzone zamki w Starogrodzie – 1777 rok⁶², Brodnicy – 1787 rok⁶³, Pokrzywnie – po 1784 roku⁶⁴, Radzyniu – po 1800 roku⁶⁵, Grudziądzu – 1804 rok⁶⁶, Bratianie – 1785 rok⁶⁷ oraz Lubawie – sponął w 1813 i został rozebrany do 1824 roku⁶⁸. Do rozbiórki zostały także przeznaczone obiekty już opuszczone i zrujnowane: zamek wysoki w Rogóźnie – po 1772 roku⁶⁹ i Kowalewie Pomorskim – po 1820 roku⁷⁰. W ciągu XIX wieku sukcesywnie rozbierano też ruiny zamku w Wąbrzeźnie⁷¹.

sectors were subjected to significant destructions turning into ruins, like, e.g. external wall surrounding Grudziądz castle, which got completely annihilated during 16th–17th century⁵⁶ (fig. 6). Another problem is worth attention – the analyses demonstrates that Italian Renaissance was willingly chosen as fashionable style and not Northern Mannerism, particularly popular and typical in architecture of Royal Prussia towns at the turn of 16th century⁵⁷. It may not have been a coincidence, but deliberate choice of royal starosts who by deciding on that court circle style emphasized their bonds with the Crown.

During the Swedish Deluge, many castles were substantially damaged, but most of them were redecorated afterwards (at least partially). There were some exceptions, however, like fortresses in Lipienko⁵⁸ and Wąbrzeźno⁵⁹ which were nearly in ruins, although they were not completely abandoned, being exploited e.g. wards for different household and farming purposes. In Lipienko, the grange together with a new estate functioned there until 1st half of 20th century. The other complexes still served as starosts' and bishops' seats until 18th century, although their condition was worsening all the time. It is clearly demonstrated on the example of Grudziądz castle, where in the space of two quarters of 18th century, nearly the whole eastern wing of the high castle and the Renaissance house with the Fijowska Gate were totally destroyed⁶⁰. Less interest in old unfashionable castles in 18th century was related to appearance of fully modern palaces in Royal Prussia, like new magnate seats in Gzin (from the turn of the 30s of 18th c.) or Ostromecko (from the half of 18th c.)⁶¹. The real end of these fortresses' existence was brought by the country partition. New authorities were not interested in renovating these old objects for their offices, and bishops could not afford to run these huge residences being in poor condition. As a result of that policy, the castles in Starogród – 1777⁶², Brodnica – 1787⁶³, Pokrzywno – after 1784⁶⁴, Radzyń – after 1800⁶⁵, Grudziądz – 1804⁶⁶, Bratian – 1785⁶⁷ were demolished, and the castle in Lubawa – was burnt down in 1813 and then it was dismantled up to 1824⁶⁸. Other abandoned and ruined objects were also disassembled: the high castle in Rogóźnie – after 1772⁶⁹ and Kowalewo Pomorskie – after 1820⁷⁰. During 19th century, the ruins of Wąbrzeźno castle were slowly but successively dismantled⁷¹.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Andrzejewski A., Kajzer L., Lewandoski M. Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w latach 1998–2000. In: Kajzer L. (ed.) *Zamek w Lubawie. Dawniej i dziś*. Lubawa, 2001.
- [2] Arsyński M. Tak zwany „Pałac Anny Wazówny” w Brodnicy. *Biuletyn Historii Sztuki* 1959;XXI(2): 231–234.
- [3] Chęć A. Zamek a miasto w państwie zakonnym w Prusach – aspekty militarne. In: *Archaeologia Historica Polona*. T. 17. Olczak J. (ed.) *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*. Toruń, 2007.
- [4] Da Costa Kaufmann T. O rozpowszechnianiu się sztuki niderlandzkiej. In: Danielewicz M., Ruskowska-Macur M. (eds) *Niderlandzcy artyści w Gdańsku w czasach Hansa Vredemana de Vriesa*. Gdańsk, 2006.
- [5] Dygała J. Rezydencje magnackie w Prusach Królewskich w XVIII wieku. In: Opaliński E., Wiślicz T. (eds) *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*. Warszawa, 2001.
- [6] Friedrich K. *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*. Poznań, 2005.

- [7] Haftka M. Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów. Malbork – Płock, 1999.
- [8] Heise J. Die Bau – und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen: Der Kreis Kulm. H. V. Danzig, 1887.
- [9] Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do roku 1759. Mańkowski A. (ed.), Toruń, 1927.
- [10] Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759. Mienicki R. (ed.), Toruń, 1958.
- [11] Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601–1603. Cackowski S. (ed.), Grudziądz, 1965.
- [12] Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1739. Wolnikowski A. (ed.), Grudziądz, 1963.
- [13] Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676). Mienicki R. (ed.), Toruń, 1955.
- [14] Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747). Mienicki R. (ed.), Toruń, 1956.
- [15] Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J. Leksykon zamków w Polsce. Kajzer L. (ed.), Warszawa, 2001.
- [16] Józwiak S., Trupinda J. Krzyżackie zamki komtureńskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych. Toruń, 2012.
- [17] Krassowski W. Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski. T. 4. Budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu folwarku pańszczyźnianego (XVI w. – pierwsza połowa XVII w.). Warszawa, 1995.
- [18] Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565. Hoszowski S. (ed.), Gdańsk, 1961.
- [19] Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615. Hoszowski S. (ed.), Gdańsk, 1967.
- [20] Małłek J. Inne szkice pruskie. Szkice z dziejów Prus Polskich i Książęcych. Dąbrówno, 2012.
- [21] Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664. Paczkowski J. (ed.), Toruń, 1938.
- [22] Rzczkowska-Sławińska M. Zamek w Pokrzywnie. Rocznik Grudziądzki 1983;VIII:5-31.
- [23] Rzczkowska-Sławińska M. Zamek w Wąbrzeźnie. Rocznik Grudziądzki 1965;IV:7-28.
- [24] Sławiński I. Zamek w Golubiu. Warszawa – Poznań – Toruń, 1976.
- [25] Steinbrecht C. Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen. Bd. II. Preussen zur Zeit der Landmeister. Berlin, 1888.
- [26] Wasik B. Układ przestrzenny zamku w pierwszej połowie XVII wieku w świetle źródeł historycznych. In: Wiewióra M. (ed.) Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie. Studia i materiały. [w druku].
- [27] Wasik B. Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI-XVIII wieku. In: Wiewióra M. (ed.) Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały. Toruń, 2012.
- [28] Wasik B. Zamek w Lipienku na ziemi chełmińskiej. Rocznik Grudziądzki 2013;XXI:51-74.
- [29] Wiewióra M. Nowe źródła do dziejów zamku biskupów w Wąbrzeźnie. Rocznik Grudziądzki 2012;XX:11-29.
- [30] Wiewióra M. Opracowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych na zamku biskupim w Wąbrzeźnie w 2011 roku [maszynopis w IA UMK]. Toruń, 2012.
- [31] Wiewióra M. Stratygrafia kulturowa Góry Zamkowej. Synchronizacja warstw i analiza obiektów kulturowych. In: Wiewióra M. (ed.) Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały. Toruń, 2012.

¹ Przykładowo przebudowę zamku w Golubiu dokonaną przez polskich starostów charakteryzuje w następujący sposób: „Aus dem feierlichen Rittersälen sind darauf bechagliche Wohnräume geworden, und das ernste Aeusserer ward durch phantastische Krönungen und Facaden-Bemalung bachischer Scenen lustig und aufwendig verziert” C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. II: *Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin 1888, s. 28.

² Prowincja miała własny sejm, w skład którego na równi ze szlachtą wchodziłi przedstawiciele wielkich miast Pruskich, co było wyjątkowe w ramach Rzeczypospolitej. Wśród praw zapewnianych zachowanie mieszkańcom Prus Królewskich pewnej autonomii było m.in. prawo indygenatu, umożliwiające sprawowanie urzędów jedynie obywateli pruskich; więcej na temat specyfiki Prus Królewskich: K. Friedrich, *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami*

(1569–1772), Poznań 2005; J. Małłek, *Inne szkice pruskie. Szkice z dziejów Prus Polskich i Książęcych*, Dąbrówno 2012.

³ J. Dygala, *Rezydencje magnackie w Prusach Królewskich w XVIII wieku*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński i T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 125–128.

⁴ A. Chęć, *Zamek a miasto w państwie zakonnym w Prusach – aspekty militarne*, [w:] *Archaeologia Historica Polona*, t. 17: *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, red. J. Olcza, Toruń 2007, s. 235.

⁵ Obecnie Golub-Dobrzyń.

⁶ Będący już zapewne w złym stanie zamek w Papowie biskupi otrzymali w 1505 roku (wkrótce popadł w ruinę i był rozbierany na materiał budowlany). W tym samym roku przejęli także zamek w Starogrodzie; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001, s. 370, 468.

- ⁷ Obecnie miejscowość Zamek Bierzgowski. Warownia była od 1454 roku pod zarządem rajców toruńskich, a w 1520 roku stała się wraz z przynależnymi dobrami własnością rady miejskiej Torunia; ibidem, s. 555.
- ⁸ Przykładowo lustratorzy z 1565 roku opisują wiele szkieletowych budynków gospodarczych rozlokowanych wzdłuż murów przedzamczu w Lipienku. Ich raczej dobry stan wskazuje na to, że były to wyremontowane budynki średniowieczne lub wręcz nowe, wzniesione zapewne przynajmniej częściowo w miejscu starych; *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 183–186; B. Wasik, *Zamek w Lipienku na ziemi chełmińskiej*, Rocznik Grudziądzki XXI: 2013, s. 57–61.
- ⁹ Na zamku grudziądzkim przed 1624 rokiem odbudowano m.in. zawałony mur szyi wjazdowej prowadzącej z miasta na przedzamcze; *Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1967, s. 35. Obecnie mur ten nosi ślady wielu przemurowań i reperacji, przy czym nieraz naprawy zniszczonych murów obronnych prowadzone na tym zamku ograniczały się do zastępowania ich częstokołami i płotami; B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego i przedzamczu na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI–XVIII wieku*, [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały*, pod red. M. Wiewióry, Toruń 2012, s. 65. Natomiast z opisu zamku w Lipienku z 1565 roku wynika, że uzupełniany był mur parchamu; *Lustracja województw malborskiego...*, op. cit., s. 186. Również odkryty podczas badań archeologicznych mur parchamu zamku w Wąbrzeźnie miał w części wymienione w nowożytności lico; M. Wiewióra, *Opracowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych na zamku biskupim w Wąbrzeźnie w 2011 roku* (maszynopis w IA UMK), Toruń 2012, s. 23.
- ¹⁰ *Lustracja województw malborskiego...*, op. cit., s. 188.
- ¹¹ B. Wasik, *Zamek w Lipienku...*, op. cit., s. 67.
- ¹² *Lustracja województw malborskiego...*, op. cit., s. 187–188; B. Wasik, *Zamek w Lipienku...*, op. cit., s. 67.
- ¹³ *Lustracja województw malborskiego...*, op. cit., s. 187–189; B. Wasik, *Zamek w Lipienku...*, op. cit., s. 69–70.
- ¹⁴ *Lustracja województw malborskiego...*, op. cit., s. 185; *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938, s. 437.
- ¹⁵ Najstarszym przykładem tego typu schodów z ziem polskich są Schody Senatorskie na Wawelu wykonane w 1. ćwierci XVI wieku; L. Kajzer, S. Kołodziejcki, J. Salm, op. cit., s. 242.
- ¹⁶ Gotycki budynek zajmujący północną część międzymurza, zapewne już wówczas nie istniał lub został podczas opisywanych prac budowlanych rozebrany. Nie widnieje on na planie Dahlberga z 1655 roku, ani nie jest wymieniany w opisie z 1664 roku i późniejszych.
- ¹⁷ I. Sławiński, *Zamek w Golubiu*, Warszawa, Poznań, Toruń 1976, s. 35–38.
- ¹⁸ Wbrew sugestiom badaczy odkryte podczas badań relikty zabudowy znajdują się na północ od miejsca, w którym stał interesujący nas budynek – potwierdza to szczegółowa analiza lokalizacji wykopów badawczych z lat 60. XX wieku w konfrontacji z planem z 1655 roku. Nie ma także oparcia w żadnych źródła rekonstrukcja w tym miejscu gotyckiego budynku starosty wykonana przez Ireneusza Sławińskiego. Zresztą podczas badań odsłonięto fundamenty punktowe budynku szkieletowego, a z opisu z 1664 roku wynika, że był to gmach w pełni murowany. Tak też, wbrew cytowanym przez siebie informacjom o odkryciach archeologicznych, zrekonstruował go Ireneusz Sławiński; por. *Opis królewszczyzn...*, op. cit., s. 7; I. Sławiński, *Zamek w Golubiu*, Warszawa, Poznań, Toruń 1976, s. 23 i ryc. 18.
- ¹⁹ *Opis królewszczyzn...*, op. cit., s. 7.
- ²⁰ C. Steinbrecht, op. cit., s. 19.
- ²¹ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1958, s. 4; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1955, s. 35–36.
- ²² *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956, s. 5, 7.
- ²³ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759*, op. cit., s. 5.
- ²⁴ Opisowywany w nowożytnych inwentarzach budynek łączyć można bez wątpliwości ze znanym ze średniowiecznych źródeł domem komtura; por. S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 137–138.
- ²⁵ *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, op. cit., s. 37, 118.
- ²⁶ A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandoski, *Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w latach 1998–2000*, [w:] *Zamek w Lubawie. Dawniej i dziś*, red. L. Kajzer, Lubawa 2001, s. 72; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do roku 1759*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927, s. 12.
- ²⁷ A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandoski, op. cit., s. 72; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, op. cit., s. 6–7.
- ²⁸ A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandoski, op. cit., s. 72.
- ²⁹ Por. B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego* op. cit., s. 57–71.
- ³⁰ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601–1603*, wyd. S. Cackowski, Grudziądz 1965, s. 8; *Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1967, s. 37.
- ³¹ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603...*, op. cit., s. 8; *Lustracja województw Prus Królewskich 1624...*, op. cit., s. 37.
- ³² *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603...*, op. cit., s. 3; *Lustracja województw Prus Królewskich 1624...*, op. cit., s. 37, 250; B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego...* op. cit., s. 64.
- ³³ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603...*, op. cit., s. 4; *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1739*, wyd. A. Wolnikowski, Grudziądz 1963, s. 8–9; *Lustracja województw Prus Królewskich 1624...*, op. cit., s. 37.
- ³⁴ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603...*, op. cit., s. 8.
- ³⁵ M. Wiewióra, *Stratygrafia kulturowa Góry Zamkowej. Synchronizacja warstw i analiza obiektów kulturowych*, [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały*, pod red. M. Wiewióry, Toruń, s. 122–123; ryc. 122–123.
- ³⁶ B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego...*, op. cit., s. 68–69.
- ³⁷ Ibidem, s. 66–67.
- ³⁸ M. Arszyński, *Tak zwany „Pałac Anny Wazówny” w Brodnicy*, Biuletyn Historii Sztuki XXI: 1959, s. 232; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork, Płock 1999, s. 61.
- ³⁹ M.in. plan Brodnicy z 1628 roku, którego oryginał znajduje się w Kungl. Krigsarkivet w Sztokholmie, plan Dahlberga z połowy XVII wieku oraz plan i panorama J. F. Steinera z 1743 roku.
- ⁴⁰ Por. S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., s. 134; tamże informacje źródłowe o średniowiecznym domu komtura.
- ⁴¹ *Lustracja województw malborskiego...* op. cit., s. 182.
- ⁴² Ibidem, s. 182.
- ⁴³ M. Arszyński, *Tak zwany „Pałac Anny Wazówny” ...*, op. cit., s. 232; *Lustracja województw malborskiego...* op. cit., s. 180–181.
- ⁴⁴ M. Arszyński, *Tak zwany „Pałac Anny Wazówny” ...*, op. cit., s. 232; *Opis królewszczyzn...*, op. cit., s. 51.
- ⁴⁵ M. Arszyński, *Tak zwany „Pałac Anny Wazówny” ...*, op. cit., s. 233.

- ⁴⁶ *Lustracja województw malborskiego...*, op. cit., s. 183.
- ⁴⁷ M. Wiewióra, *Nowe źródła do dziejów zamku biskupów w Wąbrzeźnie*, Rocznik Grudziądzki XX: 2012, s. 20.
- ⁴⁸ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614...*, op. cit., s. 85–87; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, op. cit., s. 60–62; por. też B. Wasik, *Układ przestrzenny zamku w pierwszej połowie XVII wieku w świetle źródeł historycznych*, [w:] *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra (w druku).
- ⁴⁹ W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*, t. 4: *Budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu folwarku pańszczyźnianego (XVI w. – pierwsza połowa XVII w.)*, Warszawa 1995, s. 282–283.
- ⁵⁰ *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, op. cit., s. 132; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)*, op. cit., s. 79.
- ⁵¹ *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, op. cit., s. 38.
- ⁵² *Ibidem*, s. 60.
- ⁵³ *Lustracja województw malborskiego...*, op. cit., s. 181.
- ⁵⁴ I. Sławiński, op. cit., s. 38–39.
- ⁵⁵ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603...*, op. cit., s. 3.
- ⁵⁶ B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego...*, op. cit., s. 65.
- ⁵⁷ Szczególne znaczenie miał tu przede wszystkim Gdańsk; T. Da Costa Kaufmann, *O rozpowszechnianiu się sztuki niderlandzkiej*, [w:] *Niderlandzcy artyści w Gdańsku w czasach Hansa Vredemana de Vriesa*, red. M. Danielewicz, M. Ruskowska-Macur, Gdańsk 2006, s. 9–12; W. Krassowski, op. cit., s. 82–84.
- ⁵⁸ B. Wasik, *Zamek w Lipienku...*, op. cit., s. 70.
- ⁵⁹ M. Rzczkowska-Sławińska, *Zamek w Wąbrzeźnie*, Rocznik Grudziądzki IV: 1965, s. 11.
- ⁶⁰ B. Wasik, *Zabudowa zamku górnego...*, op. cit., s. 64, 68.
- ⁶¹ J. Dygala, op. cit., s. 131–134.
- ⁶² J. Heise, *Die Bau – und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen: Der Kreis Kulm*, H. V, Danzig 1887, s. 17.
- ⁶³ C. Steinbrecht, op. cit., s. 76.
- ⁶⁴ M. Rzczkowska-Sławińska, *Zamek w Pokrzywnie*, Rocznik Grudziądzki VIII: 1983, s. 9.
- ⁶⁵ C. Steinbrecht, op. cit., s. 57.
- ⁶⁶ *Ibidem*, s. 42.
- ⁶⁷ M. Haftka, op. cit., s. 58.
- ⁶⁸ *Ibidem*, s. 164.
- ⁶⁹ C. Steinbrecht, op. cit., s. 48.
- ⁷⁰ M. Haftka, op. cit., s. 139.
- ⁷¹ M. Rzczkowska-Sławińska, *Zamek w Wąbrzeźnie*, op. cit., s. 12.

Streszczenie

Zamki dawnego państwa krzyżackiego w Prusach, jako wybitne pomniki architektury gotyckiej, budziły zainteresowanie od XIX wieku. Ich nowożytnie przekształcenia były jednak traktowane na marginesie. W czasach, kiedy Prusy Królewskie były częścią Rzeczypospolitej, zamki te stały się jednak siedzibami koronnych dostojników i przez nich były rozbudowywane i modernizowane, aby sprostać wymaganiom nowej epoki.

W niniejszym tekście scharakteryzowano nowożytnie przekształcenia zamków na przykładzie wybranych obiektów z terenu województwa chełmińskiego. Można je podzielić na dwie zasadnicze grupy. W pierwszej główny nacisk inwestycyjny skupiał się na przekształceniu zamku wysokiego (dawnego domu konwentu) w wygodną rezydencję starościńską bądź biskupią. Do grupy tej zaliczyć można zamki w Lipienku, Golubiu, Starogrodzie i Lubawie. Modernizacje objęły przede wszystkim wnętrza *piano nobile*, ale także (w różnym stopniu) elewacje, np. przez ich otynkowanie i przekształcenie formy okien. Natomiast druga grupa zamków charakteryzuje się przebudową starych i wznoszeniem nowych budynków na parchach i przedzamczach. W przypadku tych obiektów (Grudziądz, Brodnica, Wąbrzeźno) zabudowa poza zamkiem wysokim pełniła ważną rolę rezydencjonalną.

Modernizowane w stylu renesansowym i barokowym zamki pozostały siedzibami starostów i biskupów aż do rozbiorów. Dopiero zmiana władzy państwowej przypięczętowała ich degradację i ostateczne opuszczenie.

Abstract

Castles of former Teutonic state in Prussia, treated as outstanding examples of gothic architecture, have been within the researchers' interests since 19th c. Their modern transformations were treated marginally, though. In the times, when the Royal Prussia was a part of the Republic of Poland, they became the seats of the Crown dignitaries and therefore they were expanded and modernized to fulfill the needs of a new epoch.

The text presented above, characterizes modern castle transformations on the examples of selected objects from the area of Chełmno Voivodeship. They can be divided into two main groups. The first – the principal investment effort was concentrated on the transition of the high castle (former convent house) into a comfortable residence of a starost or a bishop. This group includes castles in: Lipienko, Golub, Starogród and Lubawa. The modernizations concerned mainly interiors – *piano nobile*, but also (in various forms), facades, e.g. plastering them and changing window forms. The other group is characterized by rebuilding old and erecting new structures in outer and inner wards. In case of these objects (Grudziądz, Brodnica, Wąbrzeźno) the buildings, except for the high castle, served very important residential purposes.

Castles modernized according to renaissance or baroque styles remained starosts' and bishops' seats until the country partition periods, when the change of the state authority sealed their degradation and final abandonment.